

СЛОБОЖАНСЬКІ КАЗКИ У ВИДАННЯХ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

З видань НТШ у Львові виокремлюються казкові записи, здійснені на Слобожанщині, проводиться едиційне дослідження текстів, визначається можливий час запису й укладання рукописних збірок.

Ключові слова: фольклор, слобожанська казка, едиція текстів.

Из изданий НТШ во Львове отделяются сказочные записи, осуществленные на Слобожанщине, проводится эдиционное исследование текстов, определяется возможное время записи и составления рукописных сборников.

Ключевые слова: фольклор, слобожанская сказка, эдиция текстов.

An author separate from publishing's of NTSh in Lvov tale records, collected on Slobozhanschanschyna, carries out edition and research of texts, possible time of record and code of law of the handwritten collections sets.

Key words: folklore, tale on Slobozhanschanschyna, edition of texts.

Діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові є достатньо дослідженою цариною на терені української фольклористики. Але розгляд з точки зору едиції текстів казкових записів, здійснених саме на Слобідській Україні, дослідження діяльності слобожанських збирачів здійснюються вперше. Узагалі нині регіон Східної України для фольклористики є найменш вивченою територією. Хоча саме тут зародилася наука про народну творчість і казкознавство зокрема.

Актуальність праці визначається тим, що подальша збирацька й дослідницька діяльність потребує здійснення наукової верифікації матеріалів, зібраних попередниками, а визначення пріоритетів подальших студій і збирацької роботи на сучасному етапі розвитку науки неможливе без знання історії та критики текстів, на яких ґрунтуються дослідження. Метою статті є визначення основних тенденцій збирання й едиції казок Слобожанщини через текстологічний аналіз записів.

90-ті рр. XIX ст. стали плідними для справи видання народних казок у Західній Україні. Завдяки зусиллям Михайла Грушевського, Івана Франка, Володимира Гнатюка й інших членів Наукового товариства імені Шевченка з 1895 р. почали видавати друком «Етнографічний збірник» і за 22 роки надрукували 40 значних за обсягом томів.

Окрім збирання та едиції фольклорних творів, представники товаристства, зокрема В. Гнатюк, працювали над упровадженням етнолінгвістичної моделі фіксації текстів. Його постать «вирізняється серед збирачів не лише за кількістю нагромаджених записів, а й за принципово новим для вітчизняної фольклористики розумінням міри необхідної точності запису та відтворення друком усних традиційних текстів» [2, с. 96]. На той час застосування етнолінгвістичної моделі тексту було істотним кроком у вдосконаленні точності фіксації. Вона надавала змогу докладно відтворити особливості не лише лексики та фонетики усного мовлення, а подекуди й його синтаксичної будови.

Значне місце серед фольклорних матеріалів «Етнографічного збірника» належало казкам, зокрема записаним на Слобідській Україні. Першим, хто надав західноукраїнським видавцям такі записи, був Митрофан Дикарев (у публікаціях його прізвище подавали ще як Дикарів та Дикарев). «Етнографічний збірник», судячи з усього, також охоче співпрацював зі збирачем. Уже в другому томі вміщено велику (з 39 творів) добірку прозового фольклору, записаного на Кубані, — «Чорноморські народні казки й анекдоти» [5, с. 1–54]. А в 1898 р. в п'ятому томі видання виходить друком праця під назвою «Народна гутірка з поводу коронації 1896 року» [8, с. 1–24], яка містить народні перекази про зазначену подію. «Для прикладу нагадаю про те, — пише М. Дикарев, — що в рр. 1892 і 1893 по всій Росії розповсюджена була гутірка про голод, холеру і італіянську сарану, року 1894 — про напад на Україну великої сили мишви і про мишачого бога, року 1895 — про зникання мишей і про покараних св. Миколою за кощунство над образом танцюрах і музиках, року 1896 лунала поголоска з поводу коронування царя <...> Словом сказавши, кожен рік дає свій особливий зміст духовному життю народа, без котрого він не може жити» [8, с. 1].

Записи, що налічують 48 текстів, були здійснені на Кубані та Воронежчині. Це — народні перекази, частина яких за сюжетом наближається до казкової прози. Ми виявили серед них п'ять творів, записаних на Слобожанщині. Два тексти зафіксував сам М. Дикарев; в одному, записаному в Богучарському повіті, автор не зазначений, і два записи здійснені Павлом Тарасевським. Ці твори відбивають віру народу в доброго царя, якому заважає бути добрим його підступне оточення [8, с. 8–9, с. 14–15]. У казках описано вигадану подію, коли високопоставлений священник хотів причастям отруїти царя [8, с. 15–16, с. 16–17]. Один із записів має традиційний казковий сюжет — АТУ 1531 (Шляхтич на нетривалий час) [8, с. 19–20].

Після цього записи зі Слобожанщини у виданнях «Етнографічного збірника» були надруковані лише в 1912 р. в другому томі ве-

ликої збірки, виданої В. Гнатюком, — «Знадоби до української демонології». У цей час М. Дикарев уже помер (у 1899 р.), а П. Тарасевський продовжував записувати фольклорні твори і підтримував зв'язок з В. Гнатюком через листування. Однак видавець використав не лише тексти, надіслані Павлом Тарасевським. У передмові до першого випуску другого тому В. Гнатюк зазначає, що це видання відрізняється від попереднього, оскільки до нього ввійшли записи з руської України. Джерелом стала збірка М. Дикарева, « <...> переписана начисто рукою самого покійного етнографа і, видно, була призначена вже так до друку. На ній зазначено лише, що матеріали записані в Борисовській волості, але хто, коли й від кого записував, не зазначено» [6, с. IV].

Таким чином, можна констатувати, що В. Гнатюк зі слобожанських текстів для видання використав записи П. Тарасевського, надіслані напередодні, а також рукописну збірку М. Дикарева з народними творами, зафіксованими як самим укладачем, так й іншими кореспондентами. Проте В. Гнатюк не вказує, як до нього потрапила ця збірка, у якій період записано матеріали і коли вона впорядкована. Але ще в 1896 р. в другому томі «Етнографічного збірника», в передмові до вже згадуваної нами збірки «Чорноморські народні казки й анекдоти», М. Дикарев писав: «Подаю тут тільки малу частину зібраного мною казочного матеріалу. Далеко більше зібрано його мною з р. 1892 по 1896 в Воронежчині, і змістом той матеріал далеко цікавіший від чорноморського» [5, с. 1].

На основі цього можна дійти висновку, що фольклорні тексти з Воронежської губернії, які ввійшли до рукописної збірки М. Дикарева, почали збиратися 1892 р., а укладання збірки могло тривати з 1896 до 1899 рр. до смерті М. Дикарева.

Основою видання В. Гнатюка «Знадоби до української демонології» є перекази про нечисту силу: чортів і страхів, мерців та упирів, русалок і потерчат. Лише другий том, що складається з двох випусків, містить більше тисячі текстів, півтори сотні з яких — це слобожанські твори. Проте нас цікавила казкова проза і таких публікацій ми виявили 8 — по 4 в кожному випуску видання.

Основа казок — традиційні для слобожанської та загальноукраїнської казкової традиції сюжети. Урятований чоловіком чорт рятує, у свою чергу, чоловіка від його ж дружини — АТУ 921 В (Кращий друг та найгірший ворог) [6, с. 66–67]. Солдат об'їжджає відьму, яка перетворилася на кобилу, а потім ще й підковує її, за що змушений три ночі після смерті відьми сидіти на її могилі (СУС — 832** (Солдат та відьма) і СУС — 326 Н* (Сміливець, який ночує в церкві)) [7, с. 145–149]. Вигнаний батьком-характерником син знаходить у полі щастя в образі цуценяти. Кількома роками пізніше до щасливого та багатого сина приходять батько й намагається позбавити його всього, що той має. Убивають собаку, ріжуть корову, яка по-

лизала собачої крові, але щастя переходить до дітей чоловіка. Не в змозі нічим зашкодити синові, батько зізнається йому в усьому й повертається додому: АТУ 567 (Серце чарівної пташки) — «В чім була щастя» [7, с. 213–218].

Зауважимо, що ні велика за обсягом збірка М. Дикарева, ні згадані записи П. Тарасевського не збереглися. 1916 р. у монографії «Українська народна словесність» В. Гнатюк писав про велику збірку матеріалів «<...> покійного етнографа М. Дикарева, записуваних ним самим і його численними кореспондентами <...> До об'ємистих збірок належали також зшитки із записами П. Тарасевського, в яких містилися казки, новели, анекдоти, легенди, міфи й описи деяких обрядів. Який сумлінний збирач П. Тарасевський, видно з тих матеріалів, які публікувалися в «Етн. збірнику» (опис похорону, матеріали до демонології). Кілька зшитків збірки уціліло, між тим байки, які я вибрав перед війною, приготавляючи їх до друку» [4, с. 49].

В останньому реченні йдеться про ґрунтовну працю В. Гнатюка — збірку «Українські народні байки», видану в 1916 р. у XXXVII—XXXVIII томах «Етнографічного збірника», хоча повністю була підготовлена до друку ще за два роки до того. Як зазначає Гнатюк у передньому слові, виданню збірки завадили «<...> несподівана війна, ворожа інвазія і заняття Львова» [10, с. III].

Збірка В. Гнатюка містить 400 народних казок про тварин, 39 з яких є передруками з інших видань, а решту складають записи самого видавця і його кореспондентів. Павло Тарасевський надав записи, здійснені на Курщині (в селі Шебекіне Белгородського повіту) та Харківщині (в Куп'янському повіті). Таких текстів у збірці «Українські народні байки» налічується 97 (у передньому слові укладач помилково вказує цифру 98). Більшість записів ілюструють традиційні сюжети тваринного епосу, яких налічується 85. Слід звернути увагу на поєднання різних сюжетних ліній у межах однієї казки. Народний твір, основою якого є сюжет АТУ 37 (Лисиця-нянька), має досить оригінальний початок, що реалізує традиційний сюжетний тип АТУ 1960 G (Величезне дерево): дід садить вербу, яка скоро виростає до самого неба. Рятуючись від страшного суду, він із бабою у мішку по вербі лізе на небо. Дід тримає мішок у зубах, а баба запитує, чи далеко ще залишилося. Коли дід відкриває рота, мішок із бабою падає дотолу й баба розбивається на смерть. Цікавим є поєднання сюжету про лисицю і журавля, як вони пригощали один одного (АТУ 60 (Лисиця та журавель)), із сюжетом АТУ 68A (Глечик-пастка). Лисиця засовує голову до глека, а витягти не може. Із глеком на голові вона надібує пастухів і, побита, ледве втікає до лісу.

Серед чотирьох сюжетів, що також трапляються в записаних на Слобожанщині текстах, три — АТУ 545 (Кіт-помічник), СУС —

735**** (Два брати і пташка), АТУ 1030 (Поділ урожаю) — є фантастичними, один — АТУ 2021 В (Півник вибив горішком курочці око) — кумулятивний. 16 творів ілюструють оригінальні сюжети, не зазначені в покажчиківі. Це суперечки мавп про жіночу моду; бездомного собаки з хазяйським про те, чия доля гірша; корови з вівцею чи кози з вівцею — хто корисніший господареві; а індика з гусаком, голубів з горобцями, вужа з гадюкою, блохи і мухи — кого Бог відзначив більше та хто корисніший для людини.

Зауважимо, що не всі тексти є автентичними. Однак В. Гнатюк не ставив під сумнів оригінальність цих записів і був дуже задоволений працею П. Тарасевського. «Видно, що крім добрих оповідачів має він також багато вправи в записуванні, якої набрав, записуючи різні матеріали ще для пок. нашого етнографа Митрофана Дикарева, що був його дядьком, а опісля для мене. Всі оповідання, які він записує, мають, що так скажу, голову й ноги» [10, с. IX].

Біограф фольклориста М. Яценко так оцінював значення укладеної збірки: «В. Гнатюку належить окремий великий (і поки що єдиний у вітчизняній фольклористиці) том тваринного епосу, названий ним «Українські народні байки». Він містить 400 сюжетів, з яких 361 є цілком оригінальними. До появи цього тому в європейській фольклористиці не було більшого окремого видання звіриноного епосу. Досить вказати, що найбільший на той час збірник казок О. Афанасьева мав лише 50 сюжетів звіриних казок» [12, с. 205–206].

Але 1976 р. у серії «Українська народна творчість» І. Березовський видав книгу «Казки про тварин», яка складалася з 506 казок. Основу книги «Казки про тварин» становлять твори зі збірки В. Гнатюка, однак, вимоги до текстів тут були жорсткішими. У статті, що передує збірці, укладач, схвально оцінивши видання «Українські народні байки», зауважує: «Проте книга В. Гнатюка не була позбавлена й окремих недоліків. Упорядник, наприклад, увів до збірника, поряд з справді народними, й деякі зразки (головним чином з надісланих йому П. Тарасевським та І. Волошинським), про народність яких можна говорити лише умовно. Надто сильно відчувалося в них імпровізаційне начало» [1, с. 38].

З одного боку, не можемо не погодитися з твердженням І. Березовського стосовно записів П. Тарасевського. А з іншого — зауважимо, що навіть при надто критичному підході укладач «Казок про тварин» не зміг повністю відмовитися від зазначених текстів і в збірці з 97 творів, записаних Тарасевським, використав майже половину — 46(!). Цей факт свідчить про те, що без записів П. Тарасевського українська казкова традиція була б відтворена неповно.

З діяльністю В. Гнатюка і П. Тарасевського пов'язана фіксація та вихід друком творів ще одного масиву оповідальної народ-

ної творчості — сороміцьких казок та анекдотів. Ідеться про двотомне видання зразків сороміцького оповідального фольклору «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes», надруковане в Лейпцигові зусиллями доктора Фрідріха Краузе. Українські вчені навряд чи цікавилися цими книгами. М. Яценко [12, с. 216–217] повністю покладається лише на згадки про них самого В. Гнатюка і навіть не вказує, що Липськ в інтерпретації автора — це німецьке місто Лейпциг.

Перший том цієї збірки, виданий 1909 р., містить виключно записи П. Тарасевського, здійснені на Слобожанщині — у Курській і Харківській губерніях [13]. Серед 319 записаних на Слобожанщині текстів до жанру казки можна віднести близько 300 творів. Решта — коротенькі анекдоти, перекази, етимологічні легенди, а також пояснення значень деяких сороміцьких прислів'їв і народних прикмет.

Характерною особливістю сороміцьких казок, записаних на Слобожанщині, є використання ненормативної лексики, що в усній народній традиції супроводжує теми, які є основою сороміцьких сюжетів, зокрема пов'язаних зі статевими взаєминами. Сороміцькі казки Слобідської України ілюструють дотепні обставини, в які потрапляють герої, смішні ситуації, котрі вони створюють, майже всі герої таких казок самі по собі є смішними. Тому не дивно, що переважна більшість творів збірки має гумористичне чи сатиричне спрямування.

Проблема зв'язку між сміхом і сексуальністю була об'єктом дослідження багатьох науковців. Такий зв'язок започаткований з первісного світосприйняття, давніх ритуалів, оргієстичних культів. Сміх, за визначенням В. Проппа, є життєдайною очисною силою, животворящою засадою, протилежною смерті: «<...> божество, сміючись, творить світ чи сміх божества творить світ <...> При входженні до світу сміється богиня пологів, сміється мати чи вагітна, сміється юнак, який символічно відроджується до світу, сміється божество, що творить світ» [9, с. 187]. «Соромослів'я та сороміцькі дієства відповідають актам родючості, — писала свого часу О. Фрейденберг, — поєдинок набуває словесно-дієвого характеру інвективи чи інвективного обряду. Показується орган, що народжує, і це супроводжується дійством сміху; згодом, однак, починає здаватися, що смішний цей орган сам по собі. Створюються спеціальні обряди, в яких жінки піднімають спідниці та оголюють свої приховані частини або показують їх у тому чи іншому вигляді» [11, с. 111].

Завдяки перевиданню деяких творів маємо можливість визначити ставлення укладача, у цьому разі В. Гнатюка, до текстів, записаних П. Тарасевським. Уперше ці тексти надруковані в першому томі збірки «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes»,

а сімома роками потому 4 казки включено до іншого видання — «Українські народні байки (Звіриний епос)».

Сам В. Гнатюк «наполягав на необхідності запису безпосередньо з вуст оповідача, застерігав від довільного редакторського втручання в текст. Чи не найактивніше серед фольклористів кінця ХІХ ст. В. Гнатюк обстоював доцільність фонетично точного відтворення усних текстів, був прихильником запровадження фонетичного правопису, який уможливило максимально повне відбиття характеру вимови» [2, с. 94–95]. Також фольклорист звертав увагу записувачів на точне відтворення не лише особливостей вимови, а й акцентування [3, с. 207–208] (ідеться про наявність наголосу в кожному слові). Однак такі прогресивні на той час погляди і діяльність дослідника своєрідно позначилися на записах М. Дикарева та П. Тарасевського, здійснених на території Слобідської України. «Вправді в другім томі «Етнографічного збірника», — писав В. Гнатюк, — в «Чорноморських народних казках і анекдотах» М. Дикарева є вже зазначуваний наголос, але мені здається, що д. Дикарів подавав його сам, маючи вже матеріал на письмі, а не зі слуху» [3, с. 208]. Вимоги В. Гнатюка безпосередньо не втілилися в збирацькій практиці, тому й були проігноровані записувачами. Дикарев міг дозволити собі проставляти наголоси не в процесі запису, а після нього, Тарасевський іноді видавав свої літературні опуси за автентичні народні твори.

Нині не можна стверджувати факт редагування збирачем усіх здійснених ним записів, тому йдеться виключно про штучні тексти, надані для публікацій. Це такі казки, як: «Звірі під пануванням лева» [10, с. 5–15], «Як лев утонув у студні» [10, с. 17–23], «Зрадливі вовки роздирають собак» [10, с. 40–41], «Скупа білка» [10, с. 184–186], «Птиці за панування орла» [10, с. 362–370], різноманітні «зустрічі» та «розмови», наприклад, «Стріча їжака з лисицею й вовком» [10, с. 175–176], «Розмова крота з лисицею» [10, с. 177–178], «Розмова пса з котом» [10, с. 212–214], «Вівця і коза в суперечці» [10, с. 291] та ін. Зауважимо, що В. Гнатюк не мав можливості особисто спілкуватися зі збирачами Східної України. Процес комунікації здійснювався через листування, тому фольклорист не міг повністю контролювати діяльність своїх кореспондентів, що були значно віддалені від нього. Зважаючи на це, відзначимо, що велике значення у відтворенні фольклорних творів під час підготовки до публікації відіграють фактор співпраці упорядника-фольклориста зі збирачами-аматорами та рівень текстів, отриманих у результаті такої співпраці. Наскільки б прогресивними не були погляди фольклориста, він ніколи не зможе втілити їх у реальності, не маючи однодумців серед збирачів. Саме ця проблема стала визначальною для численних казок Слобожанщини, опублікованих у виданнях товариства.

Таким чином, у другій половині 90-х рр., завдяки зусиллям М. Дикарева та П. Тарасевського, у виданнях Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові публікуються слобожанські казки, серед яких наявна велика кількість творів про тварин — жанрового різновиду, що досить рідко трапляється в слобожанських записах, та казок сороміцького спрямування — узагалі рідкісної для української фольклористики тематики.

Незважаючи на те, що представники львівської школи, зокрема Володимир Гнатюк, обстоювали етнолінгвістичну модель фіксації текстів, така позиція майже не вплинула на слобожанські записи, здійснені М. Дикаревим і П. Тарасевським. Як виявилось, для керування збирацькою роботою формування нового наукового підходу в справі збирання фольклору програм та листування було недостатньо, тому до багатьох записів, що вийшли друком у Львові та Лейпцигові, слід ставитися з певними застереженнями.

Нагальним завданням для подальших досліджень є публікація науково вивіреного джерельного матеріалу з обов'язковою характеристикою особливостей збирацької й едиційної практики. Матеріали, зібрані попередниками, не втрачають свого значення, але їх наукова інформативність виявляється залежною від застосовуваних методик збирання та публікації зразків традиційної прози.

Список літератури

1. Березовський І. П. Українські народні казки про тварин / Іван Березовський // Казки про тварин. — К. : Наук. думка, 1976. — С. 9–44.
2. Бріцина О. Ю. Українська усна традиційна проза: Питання текстології та виконавства / Олександра Бріцина. — К. : ІМФЕ НАНУ, 2006. — IV, 396 с. — (НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклорист. та етнолог. ім. М. Т. Рильського).
3. Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість: На 110-річчя народження 1871–1981 / Володимир Гнатюк. — Н[ь]ю-Йорк, 1981. — 288 с. — (Записки Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Філологічна секція. — Т. 201).
4. Головаха І. Є. Село Плоске: його традиції та виконавці / Олександра Бріцина, Інна Головаха // Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині : тексти та розвідки. — К. : ІМФЕ НАНУ, 2004. — С. 7–37.
5. Дикарів М. О. Чорноморські народні казки й анекдоти / Митрофан Дикарів // Етнограф. збірник. — Львів, 1896. — Т. 2. — С. 1–54.
6. Знадоби до української демонології / збір. В. Гнатюк. Т. 2. Вип. 1 // Етнограф. збірник. — Львів, 1912. — Т. 33. — XLII, 237 с.
7. Знадоби до української демонології / збір. В. Гнатюк. Т. 2. Вип. 2 // Етнограф. збірник. — Львів, 1912. — Т. 34. — XXIV, 280 с.

8. Народна гутірка з поводу коронації 1896 року / збір. і пояснив М. Дикарів // Етнограф. збірник. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 1–24.
9. Пропп В. Я. Ритуальный смех в фольклоре (По поводу сказки о Несмеяне) / В. Я. Пропп // Фольклор и действительность : избранные статьи. — М. : Наука, 1976. — С. 174–204.
10. Українські народні байки (Звіриний епос) / збір. В. Гнатюк. Т. 1–2 // Етнограф. збірник. — 1916. — Т. 37–38. — XII, 556 с.
11. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра: период античной литературы / О. Фрейденберг. — Л. : Худож. лит-ра, 1936. — 454 с.
12. Яценко М. Т. Володимир Гнатюк: життя і фольклористична діяльність / М. Т. Яценко ; відп. ред. О. І. Дей. — К. : Наук. думка, 1964. — 287 с. — (Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мистецтвознав., фольклору та етнології).
13. Das Geschlechterleben des ukrainischen Bauernvolkes : Folkloristische Erhebungen aus der Russischen Ukraina / aufzeichnungen von Pavlo Tarasevskyj, Einleitung und Parallelnachweise von Volodymyr Hnatjuk, Vorwort und Erläuterungen von Friedrich S. Krauss. — Leipzig, 1909. — I teil. — 458 s.

Надійшла до редколегії 22.12.2010 р.